

Osmanlı'dan Dünyaya Bakmak: Kıtalar, Medeniyet ve Algılar Looking from the Ottoman Empire to the World: Continents, Civilization and Perceptions

Fasih DİNÇ*

Öz

Modern dönemin en belirgin özelliği, ulaşım ve iletişim imkanlarının gelişmesiyle beraber insanların dünya ile kurdukları ilişki boyutunun küresel ölçeğe ulaşmasıydı. Böylece insanlar, bazen çeşitli gerekçelerle yaptıkları seyahatlerle bazen gazete, dergi ve kitaplarda okuduğu yazılarla içinde bulunduğu dünyayı birçok boyutuyla daha yakından tanıma fırsatı elde etti. Dünya adeta yeniden keşfediliyordu. Tabii, bu durum hem devlet hem toplum olarak Osmanlıların dünya hakkındaki bilgi kapasitesini ve algısını doğrudan etkiledi. 19. yüzyıla kadar Osmanlılar, dünyanın geneline dair sahip olduğu bilgi ve kurduğu ilişki sınırlıydı. Avrupa merkezli seyahatler, sefaretnameler, dünya coğrafyası ve medeniyetine dair çeşitli kitap, harita ve atlaslar, temel bilgi kaynaklarıydı. Ancak 19. yüzyıldan itibaren Osmanlıların dünyanın geri kalanıyla olan ilişkisi, bambaşka bir boyuta ulaştı. Bu dönemde hem temas kurulan coğrafyalar hem de bilgi kaynakları çeşitlendi. Böylece dünyadaki siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal gelişmelere dair bilgilere sahip olanların sayısı ciddi ölçüde arttı. Bu bağlamda makalede, 19 yüzyılın ikinci yarısından itibaren biriktirdikleri bilgi ve tecrübeler ışığında Osmanlıların kendi sınırları dışındaki dünyaya dair tasvirlerinin ve algılarının ipuçları verilmeye çalışılmaktadır. Bu yapılırken Osmanlı'daki dünya algısının düalist perspektifine dikkat çekilmektedir. Bu aşamada tespit edilen algıların altında yatan parametreler göz ardı edilmemektedir. Bunun yanı sıra veri ve temaslar ekseninde Osmanlıların dünyanın geri kalanı karşısında kendilerini nasıl konumlandıkları izah edilmektedir. Bu çerçevede dünyanın çeşitli yerlerine seyahatler yapmış kişilerin yazdığı seyahatnameler, raporlar, mektuplar ve gezi notlarının yanı sıra gazete ve dergilerde yayımlanan yazılar, makalenin ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Böylesine geniş bir coğrafik alan analiz edildiği için hem incelemeyi kolaylaştırmak hem Osmanlı'nın dünya perspektifindeki önceliklerini tespit etmek adına kıtalara (Avrupa, Amerika, Afrika, Asya ve Avustralya) dayalı bir sınıflandırmaya gidilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı, dünya, kıtalar, medeniyet, seyahat, algı, basın.

Abstract

The most distinctive feature of the modern era was that with the development of transportation and communication facilities, the scope of people's relationship with the world reached a global scale. Thus, people gained the opportunity to get to know the world they lived in more closely in many aspects, sometimes by traveling for various reasons, sometimes by reading articles in newspapers, magazines and books. The world was almost being rediscovered.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: fasihdnc@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2044-0148

Naturally, this situation directly affected the knowledge capacity and perception of the Ottomans about the world, as both state and society. Until the 19th century, the knowledge of the Ottomans about the world at large and the relationships they had with it were limited. Europe-based travels, embassy reports, and various books, maps, and atlases on world geography and civilization were the main sources of information. However, from the 19th century onwards, the Ottomans' relationship with the rest of the world reached a new dimension. During this period, both the geographical areas contacted and the sources of knowledge diversified. Thus, the number of people who had information about political, economic, cultural, and social developments around the world increased significantly. In this context, the article attempts to provide clues about the Ottomans' depictions and perceptions of the world beyond their borders in the light of the knowledge and experience they accumulated since the second half of the 19th century. While doing that, attention is drawn to the dualistic perspective of world perception in the Ottoman Empire. At this stage, the underlying parameters of the determined perceptions are not ignored. Furthermore, it explains how the Ottomans positioned themselves in the face of the rest of the world in terms of data and contacts. In this framework, travel books, reports, letters, and tour notes written by individuals who had traveled to various parts of the world as well as articles published in newspapers and magazines constitute the main sources of the article. Since such a vast geographical area is analyzed, a classification based on continents (Europe, America, Africa, Asia, and Australia) is made in order to both facilitate the study and to determine the priorities of the Ottoman Empire in the world perspective.

Keywords: Ottoman, world, continents, civilization, journey, perception, press.

Giriş

Coğrafi bilgi ile sosyo-politik koşullar arasında tarih boyunca bir ilişki söz konusu olmuştur. Özellikle Avrupa'nın 15. yüzyılda yeni coğrafyalara uzanması bu durumun göstergesidir. Zira 15-17. yüzyılları arası Avrupa'da birçok coğrafyacı, kâşif ve haritacı yenilikçi eserler kaleme almış ve ilk atlaslar çizilmiştir (Üstüner, 2021, s. 95). 16. yüzyılda Avrupa'da Akdeniz'i, Uzak Doğu'yu, Yeni Dünya'yı ve Osmanlı topraklarını tasvir eden seyahat ve haritalarda ciddi artış olmakla birlikte bu amaçla kurumlar kurulmuştur (Emirlioğlu, 2016, s. 3). Osmanlı Devleti'nde ise bireysel çabalar söz konusuydu. Piri Reis'in (ö. 1553) dünya haritaları ve Kitab-ı Bahriye adlı eseri Osmanlı'da bir eşiği ifade etmekteydi (İhsanoğlu, 2000, ss. 21-22). Seydi Ali Reis (ö. 1562), yaptığı seferlere dair hatıra ve izlenimlerine yer verdiği Mir'atü'l-Memalik ve Hint Okyanusu coğrafyasına dair bilgiler içeren Kitabü'l-Muhit adlı eserlerle o dönem öne çıkmaktaydı. Tunuslu Hacı Ahmed'in kalp şeklindeki Dünya haritası ve Coğrafya Risalesi ise tasvir ettiği yerlerin sosyo-ekonomik durumları, etnik ve mezheplerine kadar veriler sunmuştur (İhsanoğlu, 2000, ss. 29-31, 35-37). Klasik dönemde Osmanlı yönetimi ve coğrafyacıları dünyaya hiyerarşik bir parametreyle bakıyorlardı. Onlara göre, merkez alanlar padişahın egemenliğini kanıtlamak zorunda olduğu Akdeniz gibi yerlerken Hint Okyanusu ve Yeni Dünya gibi yerler imparatorluğun siyasal iddiasını taşımadığı için periferik bölgelerdi (Emirlioğlu, 2016, s. 9). 16. yüzyılda dünya coğrafyasına dair oluşan bilgi ve birikim, Kâtip Çelebi (ö. 1657) ve eseri Cihannüma ile sonraki yüzyılda bir üst boyuta taşınmıştır. Hristiyan, Müslüman ve Pagan nüfuslara göre dünyadaki inanç dağılımını gösteren çizelgelerin yanı sıra haritaları içeriyordu. Ayrıca Doğulu ve Batılı kaynaklarından faydalanarak beş kıtayı, kutup bölgelerini ve Japon adalarını tasvir ettiği Cihannüma, yabancı dillere çevrilmiş ve Osmanlı'da dünya algısını genişletmiştir (Emirlioğlu, 2016, s. 149; İhsanoğlu, 2000, s. 87; Gökyay, 1993, ss. 541-542). Avrupa kaynaklarından çevirilerle 17. yüzyılda öne çıkan bir diğer isim, Juan Blaeu'nun Atlas Maior/Major (Atlas Mayor) adlı eserini tercüme eden Ebubekir Dimeşki Efendi'dir (ö. 1691). Tasvir edilen yerlerin tarih, coğrafya, gelenek, eğitim ve idari yapı gibi dinamikleri hakkında bilgilerin yer aldığı esere, Osmanlı coğrafyası da eklenmiştir (İhsanoğlu, 2000, ss. 109-111). 16. yüzyıldan 17. yüzyıla dünya bilgisinde meydana gelen bu gelişmeler, Osmanlı'nın siyasal gündemiyle ilişkiliydi. Seyyah, coğrafyacı ve haritacılar da temel amaç, devletin ihtiyacını karşılayacak pratik bilgilere katkı sağlamaktı. Öyle ki, Kâtip Çelebi ile benzer bir yaklaşım içinde olan Dimeşki, Avrupa'nın Müslümanlara olan üstünlüğünü coğrafi bilgiye erişim kapasitelerine bağlamaktaydı. Dolayısıyla bunlar çalışmalarıyla, dünyaya dair bilgiler sunmanın yanı sıra gerilemenin başladığı bir dönemde yöneticilere Osmanlı'nın dünyadaki konumunu gözden geçirmelerine yardımcı olmayı amaçlamaktaydılar (Emirlioğlu, 2016, ss. 146-151). Benzer şekilde İbrahim Müteferrika (ö. 1747) da devlet adamlarının tarih ve coğrafya bilgisiyle bozulan düzene dur diyebileceğini düşünmekteydi (Şirin, 2009, s. 118). Böylece yaptığı tercüme, kurduğu matbaa ile Cihannüma gibi coğrafya eserleri ve haritaları

basarak hem modern matbu haritaları Osmanlı'ya taşıdı hem 18. yüzyıl dünya bilgisini zenginleştirdi (Üstüner, 2021, s. 103; Sabev, 2024, ss. 675-678). Reformist III. Selim döneminin nitelikli şahsiyetlerinden Mahmut Raif Efendi (ö.1807) tercüme geleneğinin bir temsilcisiydi. Dönemin itibarlı Danvil Atlası'nın ilk bölümünde yer alan Avrupa, Asya, Afrika ve Amerika'ya dair dört haritayı tercüme etmiştir. Fransızca yazdığı ve sonra Türkçeye çevrilen *Ucâletü'l-Coğrâfiyye* adlı eseri *Cedid Atlas* ile basılmıştır (Beydilli, 2003, s. 383; BOA., HAT. 34/1681. Tarihsiz).¹ Onun bu girişimi, 18. yüzyılda Osmanlı'nın dış dünyayla kurduğu ilişkiler ve reform programlarıyla adeta kurumsallaşacak olan sefaretname geleneğiyle paralellik taşımaktaydı.²

19. yüzyıla doğru evrilirken dünyanın ulaşım ve iletişim ağındaki altyapısal ilerlemeler ve modernleşen eğitim sistemi, sadece üst düzey görevlilere değil sıradan insanlara da dünyadan haberdar olma fırsatı sağlamaktaydı. 19. yüzyıldan 20. yüzyıla değin adeta modern Evliya Çelebi'ler seyahatlere çıkıyor, bunun çıktıkları olan seyahatnameler, gazete ve dergi yazıları ise dünyanın geri kalanına dair detaylı bilgiler veriyordu. Bilhassa gerek ilişkinin yoğunluğu gerek Osmanlı'nın Avrupa merkezli modernleşme serüveninin etkisiyle Avrupa'ya dair bilgi literatürün başat teması olmuştur. Ancak Osmanlı'nın kendi egemenlik sahası dışındaki dünyaya olan ilgisinde turistik bir geziden öte sosyo-politik ve ekonomik parametreler etkili olmaktadır. Dolayısıyla bu makalede, yazıldıkları dönemin koşulları ekseninde seyahatnameler, raporlar, gazete ve dergi yazıları, kitap ve makalelere dayanarak Osmanlı'da dış dünyaya dair yapılan tasvirler ve algılayışlar ele alınacaktır. Bu yapılırken makalenin sınırlılıkları ve öncelikleri söz konusudur. Sınırlılık açısından makalede sunulan dünya algısı, tüm Osmanlı'ya ait indirgemeci bir genellemeden öte ulaşılan bilgilerin bir iz düşümü niteliğindedir. Dolayısıyla geniş bir resimden ziyade elde edilen veriler ışığında bir kesit sunmak hedeflenmektedir. Öncelik konusunda ise makalede, Osmanlı'daki dünya algısının tek boyutlu olmayıp farklılık ve zıtlıkları içinde barındıran düalist bir perspektifle şekillendiği vurgulanmaya çalışılmaktadır.

Avrupa: Biz, Onlar ve Medeniyet

Avrupa, modern dönemde model alınan bir rakip olması vesilesiyle Osmanlı'nın dünya algısının merkezindeydi. Böylece ulaşım ve haberleşme teknolojisinin gelişmesiyle Osmanlılar için sadece bürokratlar tarafından yazılan layihalarda, kitaplarda ve haritalarda tasvir edilen bir kıta olmaktan çıkıp gidip görülmesi gereken bir yer oldu. Zira ilk seyahatler, daha çok devlet bürokrasisinin üst kademeleri tarafından yapılırken 20. yüzyıla doğru seyyah profili (gazeteci, yazar, bürokrat, asker, öğrenci, öğretmen) ve seyahat coğrafyası oldukça çeşitlenmiş ve merak artmıştı. Örneğin 1914 yılında Konya'da eski tarih ve coğrafya hocası Ali Efendi dahi aralarında İngiltere, Fransa, Mısır, Rusya ve Romanya gibi yerlerin olduğu bir seyahate çıkmıştı (BOA., HR. SFR.4. 874/93, 23 Nisan 1330/6 Mayıs 1914; BOA., HR. SFR.4. 631/59, 23 Nisan 1330/6 Mayıs 1914). Hayranlık duygusuyla Avrupa sokaklarından başlayarak modernliğin izlerini sürerken gelişmiş alt yapısı, düzgün cadde ve meydanlarıyla Avrupa şehirleri, birer medeniyet temsili olarak Osmanlıları karşılıyordu. 1851 yılındaki seyahatinde Londra'nın düzen ve tertibine hayran kalan Mehmet Rauf'a göre şehir, insanoğlunun sahip olduğu güç ve kudretin büyüklüğünü gösteriyor, 1867'de Namık Kemal ise "yer yüzünde var olan ilerleme yapıtlarının fotoğrafla resmi yapılmış olsa, bugünkü uygarlığı ancak Londra kadar gösterebileceğini" söylüyordu (Mehmet Rauf, 2022, s. 76; Mardin, 1974, s. 213). Aynı yıl Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatine eşlik eden Şehzade Murat (V. Murat) Paris'i katederek, "hayat-ı medeniye, ancak böyle yaşayışa imkan veren beldelerin kurulmasından sonra mümkün olabilir" diyordu (Kutay, 2012, ss. 67-68). "Paris'te gece oluyor, fakat karanlık olmuyor" diyen Abdülhak Hâmid, şehrin aydınlatma sistemini vurgularken beraberinde seyahat eden Tahsin Efendi, Paris'i "cennet" olarak tanımlıyor ve orayı görmeyenin âleme gelmiş sayılmayacağını söylüyordu (Enginün, 2013, ss. 36, 41). 1889 yılında yaptığı uzun Avrupa seyahatinde Ahmet Mithat Efendi ise, düzenli caddeleri ve memleket bahçesiyle Lyon'a hayran kalıyorken benzer özelliklerle Stockholm'ü göz alıcı bir şehir olarak tanımlıyordu

¹ Belgenin katalog künyesinde Hicri 29/12/1221 (9 Mart 1807) tarihi verilmiştir.

² Öne çıkan sefaretnameler için bkz. (Yirmisekiz Mehmet Çelebi, 2006; Şehdi Osman Efendi, 2011; Ebubekir Râtib Efendi, 1999; Yeşil, 2011).

(Ahmet Mithat Efendi, 2020, ss. 82, 150). 1895'te Fransa'ya gönderilen Mehmet Enisî için Nice medeniyette ilerlemiş bir halk için gereken her şeye sahipti (Mehmet Enisî, 2008, s. 97). 1912'te İskandinavya'yı gezen Celâl Nûri ise Helsinki için "insan kendini bir salonda zannediyor" diyor, Kopenhag için ise "içi dışı işlenmiş, bezenmiş, süslenmiş bir sedef çekmece" benzetmesi yapıyordu. Ayrıca ona göre, Rusya şehirlerinin de aşağı kalır tarafları yoktu. Sen Petersburg ve Moskova'da Avrupa şehirleriyle rekabet etmek adına bina, heykel ve abideler fazlaca büyük yapılmıştı (Celâl Nûri, 1997a, ss. 24, 38, 46). Tabii ki, Osmanlıların hayranlık duygusunu beslemeyen şehirler de vardı. Bu aşamdan itibaren Osmanlı algılarında zıtlıkları içinde barındıran düalist perspektif kendini gösteriyordu. Cenevre'nin sokakları dar ve yolun iki tarafında da bulunan dükkanların düzensiz olduğunu söyleyen Ahmet İhsan, Avrupa'nın geri kalanında gördüğü refah ve serveti burada görmüyordu (Ahmet İhsan, 2007, ss. 411-412). 1860'larda İtalya'da bulunan Abdülhak Nasuhî'ye göre, Napoli-i kadîm olarak tanımlanan semtin evleri ufak, eski tip olup yolları murdar, dükkanları dar ve Roma, kısmen harap olup dünyanın başkenti unvanını kaybetmişti (Hayrullah Efendi, 2002, ss. 67, 72). Sokakları dilenci ve serserilerle dolu, çeşme ve çöpçüden yoksun olan Lizbon ise genel Avrupa imajının dışındaydı (Turan, 2021, s. 65). Bunlara rağmen şehirlerin sokaklarında görülmeye başlayan Avrupa medeniyetinin ekonomik ve kültürel sermayesi ise trenler, fabrikalar, kütüphaneler, müzeler, tiyatrolar, saraylar ve okullardı. 1867'de şehzade olarak katıldığı gezide gördüklerine hayran kalan Sultan II. Abdülhamid, "bütün dünya adeta İngiltere için çalışıyordu" tespitinde bulunuyordu (Kutay, 2012, s. 142). Mehmet Enisî için tren bir "tâir-i ma'rifet" (bilgi kuşu), "şahin-i ticaret", "medeniyet ve servet" demekken Ömer Ferid için ise Avrupa medeniyetinin birincil kaynağı elektrik ve buhardı (Mehmet Enisî, 2008, s. 71; Kam, 2021, s. 55). Özellikle eğitim ve bilim, Osmanlılar için Avrupa'nın gıpta uyandıran ahvalinin adeta şifreleriydi. Paris Sefareti Başkatibi, 1838'deki risalesinde Avrupalılar için cehaletin en utanılacak şey olduğunu, kör ve dilsiz çocukların dahi eğitildiğini yazıyordu (Mustafa Sâmî Efendi, 1996, ss. 43, 53). Cenap Şahâbeddin, Bulgarların bağımsızlıklarını kitaplara ve okullara borçlu olduklarını düşünürken Celâl Nûri dünyanın en gelişmiş memleketleri arasında saydığı Finlandiya ve İsveç'te okuma-yazma bilmeyen kimsenin olmadığını söylüyordu (Şahâbeddin, 2020, s. 17; Celâl Nûri, 1997a, ss. 24, 30). 1838'de henüz dokuz yüz bin nüfuslu Paris'te kütüphane, rasathane, hastane ve tiyatroların varlığından söz edilirken 1851 yılında sadece Londra'da on beşten fazla tiyatro vardı (Mustafa Sâmî Efendi, 1996, s. 38; Turan, 2021, s. 81). Ahmet Mithat, İsveç'te içinde tarihi eserlerin yer aldığı iki müzenin yanı sıra her döneme ve her bilim dalına ait çeşitli kitapların raflarında yer aldığı bir kütüphaneden bahsediyordu. Ahmet İhsan ise Paris Mili Kütüphanesinde üç milyon, Londra'da Britanya Müze Kütüphanesinde bir buçuk milyon kitabın olduğunu yazıyordu (Ahmet Mithat Efendi, 2020, s. 149; Ahmet İhsan, 2007, ss. 109, 213). Artık Avrupa onlar için insan ötesi bir gücü temsil ediyordu. M. Sâmî Efendi, Avrupa'nın bir bütün olarak gelişmişliğini vurgulamak adına bütün işlerini saat çarkı gibi kurduklarını söylerken Ahmet İhsan'a göre, Londra "âdeta bir makine; hem her ciheti işler makine" idi (Mustafa Sâmî Efendi, 1996, s. 44; Ahmet İhsan, 2007, s. 217). 1913'teki gezisinde "medeniyet-gâh" dediği Berlin, Celâl Nûri için "son tarzda yapılmış bir makine gibi" çalışırken Ömer Ferid'e göre Paris "milyonlarca cüz'den teşekkül etmiş, daima hareketli bir makine" idi (Celâl Nûri, 1997b, ss. 9-10; Kam, 2021, s. 35). Cenap Şahâbeddin'e göre ise "her Alman başı ve her Alman pazusu bir âlet ve Almanya bu âletlerden oluşan büyük bir makine" idi (Şahâbeddin, 2020, s. 62).

Osmanlı algısında Avrupa, bir yandan makineleşip insan üstü bir güce dönüşürken diğer yandan gelişmişlik düzeyindeki farklılıkları, insanları ve kusurlarıyla normalleşiyordu. Bunu öncelikleri veya beğenilerine bağlı olarak karşılaştırmalı bir düzlemde işleyerek yapmaktaydılar. Örneğin, nüfus, gelişmişlik düzeyi ve büyüklük açısından Ahmet Mithat, Avrupa'nın başkenti olarak Londra'yı birinci, Paris ve Berlin'i ise ikinci sıraya koyuyor, Abdülhak Hamid ise Paris'i "dünya başkenti", Londra'yı "mümtaz ve muhteşem" bir yer olarak niteliyordu (Ahmet Mithat Efendi, 2020, s. 393; Enginün, 2013, s. 126, 186). Cenap Şahâbeddin, temizlik açısından bir Fransız yazardan referansla Berlin'e kıyasla Paris'i ahır, Londra'yı lağım ve New York'u domuz yuvasına benzetiyordu (Şahâbeddin, 2020, s. 66). Selim Sırrı için Venedik, "asırların silip götürdüğü bir medeniyetin enkazı", Stockholm ise "terakkiyât-ı hâziranın her türlü tecelliyatı" idi (Asiltürk, 2000, s. 178). Ahmet İhsan ise, amacın muntazam bir şehir görmek ise bunun âlâsını Fransa'da gördüğünü, sanatkarane faaliyetleri ise Londra'da izlediğini belirterek Almanya'dan geriye askeri düzeninden başka bir şey kalmadığını ve ayrıca Paris'i ve Londra'yı gören birisi için Berlin'in dikkat

çekmediğini söylüyordu. Buna paralel görgü kuralları konusunda İngiltere ve Fransa halkını Almanlara tercih ederken eğitim bağlamında İtalyanları, Avrupa'nın gerisinde görüyordu (Ahmet İhsan, 2007, ss. 273, 281, 292, 412). Mehmet Rauf, İngilizleri "sakin yaratılışlı ve eğitilmiş", Seyahatname-i Londra'nın yazarı "sıkıntılı ve karamsar", Ziya Paşa ise "menfaatperest ve hodpesend" olarak tanımlıyordu (Mehmet Rauf, 2022, s. 82; Turan, 2021, s. 80; Şirin, 2009, s. 326). Mehmet Enişî, Almanların çalışkanlığını vurgulayıp eğlence konusunda onları Fransızlar kadar aşırı görmüyorken Faik Sabri'ye göre, Fransızlar çok konuşkan olup hemen ahbaplık kuruyorlardı (Asiltürk, 2000, s. 395; Faik Sabri, 2017, s. 70). "Fransa mâzi, İngiltere hâl, Almanya istikbal" diyen Celâl Nûri için İskandinav ülkeleri arasında Norveç "harc-ı âlem" (alelade), İsveç "daha kibar", Danimarka ise "daha geri"ydi (Celâl Nûri, 1997b, s. 15; 1997a, ss. 34, 37). Avrupa kendi içindeki farklılıklarına rağmen özellikle kadının kamusal hayatta geldiği yer, Osmanlıların dikkatini çekiyordu. Gündelik hayatta kadının görünürlüğü, kendileri ile Batı medeniyeti arasındaki farkı gösteriyordu. Bu durum, onların Avrupa kadınlarına dönük hayranlık ile yadırgama duygusu arasında salınmalarına neden oluyordu. Öyle ki, Cenevre ve Paris'te dükkanlarda çalışan kadınlar, erkekleri tıraş eden İngiliz kadın berberler, birahane çalışan İsviçreli kadınlar, Finlandiya ve Norveç'teki mebus kadınlar, edebiyat, tarih ve siyaset üzerine fikir sahibi Parisli üst sınıftan kadınlar, Viyanalı tütün tiryakisi madamlar, naziklikleriyle ünlü Peşte'nin güzelleri, İngiltere'de sokaklarda serbestçe gezen ve erkek arkadaşlarıyla çekinmeden kol kola giren bekar kızlar, Osmanlıların anlatılarında öne çıkan kadın profillerden bazılarıydı (Kam, 2021, s. 48; Ahmet Mithat Efendi, 2020, s. 530; Ahmet İhsan, 2007, ss. 208, 335; Celâl Nûri, 1997a, s. 43; Enginün, 2013, s. 126; Şahâbeddin, 2020, s. 143; Mehmet Rauf, 2022, s. 105; Turan, 2021, s. 152).³ "O erkeğin zebûnu değil, şerîk ve nazîridir" diyen Celâl Nûri, kadınların kuzey ülkelerinde mevkisinin büyük olduğunu vurgularken Ömer Faiz Efendi, Avrupa kadınların sosyal hayattaki varlığını millet olmanın bir gereği olarak görüyor ve kendi kadınlarının evin dışındaki hayattan habersiz oluşuna hayıflanıyordu (Celâl Nûri, 1997a, s. 43; Kutay, 2012, s. 53). Buna karşın Mehmet Enişî, Fransa kadınlarının serbestliğini onlar için bir felaket ve zehirlenme olarak görüyor ve Müslüman kadınların evlerinde kalıp İslam adetlerine göre yaşamaları gerektiğini düşünüyordu (Mehmet Enişî, 2008, ss. 166, 168). İsviçre'de hukuk tahsili gören Mustafa Râkım, kadınların sosyal hayatta görünürlüğünü ve hayat tarzını şuhluk ve iffetsizlik olarak tanımlarken kendi toplumundan kızlarını "bir mâder-i müşfik, salon hanımı, umûmî bir kadın" gibi değil "afif bir zevce" olarak yetiştirmelerini istiyordu (Mustafa Râkım, 2018, ss. 38-40).

Sonuç olarak Osmanlıların odağı şehir ve teknik altyapısından insanına ve siyasal sistemine yöneldiğinde kusursuz ve hayranlık uyandıran Avrupa algısı sarsılıyordu. Ziya Paşa, Paris ve Londra sokaklarında dilenci ve zaptiyeden geçilmediğini, Sadullah Paşa da Berlin'de kışın fakirler için çok zor geçtiğini belirtiyordu (Şirin, 2009, s. 326; Asiltürk, 2000, s. 561). Yazarı bilinmeyen Seyahatname-i Londra adlı eserde İngiliz zenginlerinin zevk ve sefa içinde hayat sürerken çoğunluğunun İrlandalılardan oluşan çaresiz, perişan ve bir kuruşa muhtaç fukaraların olduğu yazılıyordu (Turan, 2021, ss. 117-118). Ahmet İhsan, İngiltere'de sınıflar arası makas açıklığını, Ömer Faiz Efendi ise işçi sınıfının yaşadığı yerlerdeki sefaleti ve fabrika işçilerin hakları için girdikleri mücadeleyi anlatıyordu (Ahmet İhsan, 2007, s. 169; Kutay, 2012, s. 212). Celâl Nûri de Rusya'nın Müslümanlığa düşmanca yaklaştığını, Ruslaştırma politikası yürüttüğünü, üst tabakanın istibdat yönetimine destek çıktığını ve bunların ilerde bir inkılabı meydana vereceğini ifade ediyordu (Celâl Nûri, 1997a, ss. 13-15, 20). Avrupa'nın kendi içindeki sorunlu dinamiklerin yanı sıra kıta dışındaki dünyayla kurduğu ilişki ve algıları, Osmanlı'daki anlatılar arasındaydı. Örneğin Namık Kemal, bütün gelişmişliğine rağmen Avrupa'daki Osmanlı imajının eksik ve yanlış olduğunu, Türk denilince Haçlı ordusundakiler misali dünyayı yerle bir etmek isteyen "vahşi bir aşiret" olarak resmedildiğini belirtiyordu (Mardin, 1974, s. 50). Aynı şekilde Faik Sabri, Avrupalıların Türkleri her şeyden bihaber, cahil, mutaassıp ve muti vb. şekilde tasvir ettiğini söylüyordu (Faik Sabri, 2017, ss. 70-74). Babanzâde İsmail Hakkı da Batılıların kendileri dışındaki medeniyetlere bakışını "gittiği memleketi hor ve hakîr, kendi şahsını, kendi milletini o kadar yüksek görür ki o memleketin ahâlisine kendi lisan ve âdâtına vukûfsuzluğundan dolayı âdetâ acır" şeklinde ifade ederek Avrupa oryantalizmin ipuçlarını veriyordu (Babanzâde İsmail Hakkı, 2015, s. 51). Ömer Faiz Efendi ise 19. yüzyıl Avrupa sömürgeciliğini adeta afişe

³ Avrupa kadınına dair detaylı bilgi için bkz. (Asiltürk, 2000, ss. 407-445).

ediyordu: “Tabii imkanları geniş, fakat geri kalmış memleketleri kendi namına istismar ederler, buraya idare edecek yetişmiş elemanlarını gönderirler, neye ihtiyaçları varsa o maddeleri çok ucuz alırlar, memleketlerine getirirler, onları mamul hale koyarlar ve yine o memleketlere satarlar...” (Kutay, 2012, s. 58). Volkan gazetesine göre de Avrupa, bir avuç toprak için binlerce insan kanı döken, menfaatleri uğruna anlaşmaları bozan, herkesin hakkına tecavüz eden bir hilekarken Ahmet Şirani için ise İslam ülkelerine dönük saldırıları dolayısıyla aç bir kurttu (Volkan, Sayı 6, 1908, s. 1; Ahmet Şirani, 1911, s. 2355).⁴

Bunlara rağmen modern “makine” karşısında büyülenen Osmanlıların aklının bir köşesinde memleketleri vardı. Böylece temel hareket noktaları, hayran kaldıkları Avrupa’nın Osmanlı’ya model teşkil etmesiydi. Avrupa’daki gelişmişliğin kaynağını ilim ve marifete dayandıran Mustafa Sâmî Efendi, bunların geçmişte İslam coğrafyasında olduğunu ve halkın arasında yaygınlaştırıldığı takdirde yararlı olacağını düşünüyordu (Mustafa Sâmî Efendi, 1996, ss. 56-57). Osmanlı mektepleri için çareyi Fransa eğitim sisteminde bulan Hayrullah Efendi ise buna dair tetkik ve araştırmalar yapmak için Bab-ı Âli’den izin talebinde bulunmuşsa da olumsuz cevap almıştır (Hayrullah Efendi, 2002, ss. 116-121). 1877’de bir heyetle Macaristan’da bulunan Mehmet Tevfik, Macarların teknolojideki ilerlemelerini eğitim sistemlerine dayandırıyor. Zira heyet, eğitim düzeni ile sanayideki ilerlemenin Macarlarla olan iyi ilişkilerle Osmanlı’ya taşınabileceği ümidindeydi (Mehmet Tevfik, 2024, ss. 84-85). Celâl Nûri için en iyi model İskandinav ülkeleriydi. Çünkü onlar, “şerâit-i ictimâiyemize” daha uygundu (Celâl Nûri, 1997a, s. 35). Buna rağmen özellikle modernleşme karşısında değerlerin korunması gerektiği fikri güçlüydü. Ömer Faiz Efendi, “bu memleketlerden her şeyi alalım, hatta Müslümanlığı bile alalım” derken Sultan Abdülaziz seyahatinin ikinci imamı Hasan Nami Efendi ise “aslımıza halel getirmemek üzere ne alabilirsek, almaya mecburuz” diyordu (Kutay, 2012, ss. 112-113). Ömer Ferid ise, Avrupa’nın teknik altyapı ve teknolojisini mutlaka Osmanlı’ya taşınması gerekiyor ancak “bir takım millî iftihar vesilelerimizi kaybetmemeliyiz” diyordu (Kam, 2021, ss. 55, 63). Bu düzlemde Ahmet Mithat, Avrupa’daki gelişmişliği maddi ve manevi olarak ikiye ayırıyor, bilim ve altyapı ile özdeşleştirdiği maddi terakkiyi taklit etmek ama manevi terakkiden kaçınmak gerektiğini düşünüyordu (Ahmet Mithat Efendi, 2020, ss. 1000-1001). Edhem Nejad da ahlaki açıdan “terbiyye-i İslâmiyye ve âdât-ı milliyemize” önem verilmesi şartıyla İsviçre, İngiliz, Alman ve Amerikan okullarının örnek alınmasını öneriyordu (Edhem Nejad, 2015b, s. 63). Aynı düzlemde Namık Kemal, Avrupa’nın teknolojisi, özgürlük ve eşitlik ilkelerini model gösterirken “kendi ahlâkımızın zorlamaları, kendi ahlâkımızın doğru buluları uygarlık eserlerinin dalbudak salmasına fazlasıyla yeter” diyerek bütüncül batılılaşmaya itiraz ediyordu (Mardin, 1974, ss. 167-168, 179).

Amerika: Yeni Dünya’da Terakki ve Vahşiler

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlıların Amerika kıtasına dair bilgileri artış göstermiştir. Geç sayılabilecek bir zamanda Amerika’yı gündeme almalarında birçok parametre devredeydi. Coğrafi uzaklık, fazla bilgiye sahip olmama, siyasi ve ekonomik ilişkisinin olmaması, İngiltere’nin Osmanlı-ABD ilişkilerinin gelişmesi konusunda isteksizliği ve 1821 Mora isyanında Amerikalıların Osmanlı karşıtı tutumu bu ilgisizliği beslemişti (Erhan, 2015, ss. 107-113). Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren seyahatlere paralel basın-yayın organlarındaki yazılar, Osmanlı’daki Amerika algısının izini sürmek için önemli veriler sunmaktadır. Bu çerçevede, anlatılardaki Amerika iki zıt boyutla ön plana çıkmaktadır. Birincisi Avrupa’yla dahi kıyaslanabilecek düzeyde gelişme göstermiş olan bir Amerika’dır. İkincisi ise Yerliler bağlamında geri kalmış bir Amerika tasviridir. Tespit edildiği kadarıyla ABD’ye ilk kez 1808’de Kayserili Mehmet Dayı ile Giritli Mustafa Dayı adlı Osmanlılar gitmiştir. Yazdıkları raporda ABD’nin denizcilik alanında çok gelişme kaydettiği ve Osmanlı ile ilişki kurmayı istediğini belirtmişlerdi (Erhan, 2015, s. 108). Buna mukabil Fuat Paşa, Sultan Abdülmecid’in de (1839-1861) “mümkün olsa sadece Avrupa’ya değil, bugün cihan sahnesine büyük bir kuvvet olarak giren ve her gün bu kudreti artan Amerika’yı dahi ziyaret etmek isterim” dediğini kaydetmişti (Kutay, 2012, s. 110). Bir yönüyle Kuzey Amerika, Avrupa’ya alternatif gelişmiş bir

⁴ Makale boyunca yer verilen bu tür yazılar <https://www.isam.org.tr/> ve <https://www.millikutuphane.gov.tr/> veri tabanlarından temin edilmiştir. Ayrıca bu tür gazete/mecmua yazılarının Hicri ve Rumi tarihleri standartlık sağlamak adına Miladi tarihe çevrilerek verilmiştir.

medeniyetin sembolüyüdü. Mecmua-i Ebüzziya'ya göre, Amerikalılar her konuda bir azamet gösterme arzusunda olup her soruna bir çare her çareye bir engel bulan kişilerdi. New York'tan Londra'ya üç buçuk günde seyahat edebilecek vapur inşa etmeye dahi çalışıyorlardı (Mecmua-i Ebüzziya, Sayı 52, 1886, s. 1662). Böylece bir dönem sömürgeci olduğu Avrupa'yı dahi geçmişti. Üstelik mecmuada, "kıtaat-ı kadime halkı sefine-yi âdiye süratiyle terakki ediyor. Amerika ahalisi ise ekspres süratiyle ilerliyor" yazılıyordu (Mecmua-i Ebüzziya, Sayı 50, 1886, s. 1576). Paralelinde Amerikalıların sanayi alanındaki icraatlarıyla oldukça mahir olduğunu, bu gidişle "muhal" (imkânsız) kelimesini lügatten çıkartacakları ifade ediliyordu (Resimli Gazete, Sayı 160, 1894, s. 38). 1893 yılında ABD'de bulunan Ubeydullah Efendi, Amerika'nın bu gelişmişliğini geniş bir hürriyete sahip oluşuna bağlıyordu (Alkan, 1989, s. 144). 1914 gezi notlarında Celâl Nûri, Amerika'yı Avrupa'daki bazı içtimai müessesleri ayakları altına alarak gelişen yeni bir dünya olarak tanımlıyor ve kadın hakları konusunda Avrupa'dan daha özgürlükçü olduğunu not ediyordu (Celâl Nûri, 1922, s. 18). Bu tespitte Amerika'da kadınlara dair oluşan kamuoyunun payı büyüktü. Örneğin Amerika'dan gönderdiği mektupta Cevad, New York'ta tanık olduğu bir yürüyüşte dönemin kadın hareketlerinden Süfretlerin "kadınlara hakk-ı intihap, lütuf değil adalet istiyoruz" gibi yazılı pankartlar taşırlarken Antiler olarak tarif edilen gelenekçi kadınlar ise "nisvanın yeri evidir, hakikaten münevver olan kadınlar için politikacılıktan daha ulvi maksat vardır" yazılı broşürleri dağıttığını yazıyordu (Cevad, 1911a, ss. 534-536). ABD'nin eğitim sistemi, gelişmişlikle ilişkilendirilen bir diğer olguydu. 1878 yılında ABD'den gönderdiği bir raporda orada bilim ve fennin ilerlemesi birinci hedef olduğunu vurgulayan Grigor Aristarki, eğitime ayrılan bütçenin hiçbir memleketin hayalinde olamayacak büyüklükte olduğunu yazıyordu. (BOA., Y. EE. 12/6, Tarihsiz).⁵ Maarif gazetesine göre, Amerika'da üniversitelerin gelişim göstermesinde zenginlerin yaptıkları yardımlar ciddi rol oynuyordu. Keza yapılan yardımlarla Şikago Üniversitesi, İngiltere'nin önde gelen üniversiteleri olan Cambridge ve Oxford seviyesine ulaşacağı düşünülüyordu (Maarif, Sayı 85, 1893, s. 110). Cevad, okulların ulaştığı yüksek seviyenin ne Osmanlı ne de Avrupa'da olduğunu yazıyordu (Cevad, 1911b, ss. 382-383). Dolayısıyla ABD, Osmanlılar için yeni fırsatlar dünyasıydı. Bazı şahıs ve seyahat şirketlerinin abartılı ilanları bu algıyı besliyordu. Örneğin Galata'da bir Amerikan seyahat şirketi "cebinde para ve adresi olmadığı halde hem para kazanmak hem sanat öğrenmek isteyenler bu şayan-ı hayret fırsattan istifade etmelidir" diyerek ahaliye Amerika, Kanada ve Sidney'de iş vaat ediyordu (Genç-Bozkurt, 2010, s. 77). 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı toplumunda meydana gelen ekonomik ve etno-kültürel değişime paralel olarak Kuzey Amerika'daki sanayileşme ve Güney'deki büyük tarım işletmelerin yükselişi göçü besliyordu. Dolayısıyla mevcut veriler ışığında 1860-1914 yılları arasından Osmanlı'dan Amerika'ya göç nüfusu yaklaşık olarak 1.200.000 olduğu tahmin edilmektedir. Tabii bunların üçte birinin ülkeye geri dönüş yaptıkları düşünülüyor (Karpat, 1985, ss. 176, 185). Çünkü bir yönüyle "fırsatlar diyarı" Amerika'da tutunmak çok kolay değildi. Örneğin 1919-1923 yılları arası Columbia Üniversitesinde eğitim alan Sabiha Sertel, Ford otomobil fabrikasında çalışan yabancı işçilerin Amerikalıların yarısı kadar ücret aldığını, koşullarının ağır olduğunu belirtiyordu. Ahmet Emin Yalman da Anadolu'dan ABD'ye giden işçilerin düşük ücret aldıklarını ve sağlıklarını kaybedecek kadar kötü yerlerde kaldıklarını görmüştü (Bali, 2004, ss. 267-268, 286).

Gelişmişlik seviyesi ekseninde ülkenin siyasal sistemi, din-devlet ilişkisi ve dış politikalarına da dikkat çekiliyordu. Aristarki, raporunda bu konuda detaylar veriyordu. Başkan seçiminin dört senede bir yapıldığı, adayın Amerika doğumlu olma şartı arandığı, eyalet valilerinin cumhurbaşkanı tarafından seçildiği, her eyaletin kongreye ikişer üye gönderdiği gibi seçim sistemine dair bilgiler mevcuttu (BOA., Y. EE. 12/6). Cumhuriyet sistemi dahilinde din-devlet ilişkisi açısından ABD, özgün bir yerdi. Celâl Nûri, Amerika'da din ve devletin genelde birbirinin işine karışmasa da resmi dininin Hristiyanlık olduğunu yazıyordu. Örneğin paralarının üzerinde dahi "Allah'a itikat ederiz" yazıyor, kongre dua ile açılıyordu. Bazı federal hükümetler, Allah'a inanmayanlara merasimlerde yer vermezken bazıları onları seçimlerden mahrum bırakıyordu. Kiliseler arasında hiyerarşi olmamakla birlikte Mormonlar, baskıya maruz kalabiliyordu. Ancak zengin Yahudilerin önemli mevkilerde olması sebebiyle antisemitizmin yaygın olmadığı kaydedilmiştir (Celâl Nûri, 1917, ss. 195-196). Başka bir örnek, çok eşlilerin ABD'ye girişlerinin yasaklanmasına dairdir. Ahmet Emin, Amerika'ya girişleri sırasında anarşist ve birden fazla eş alma gibi bir

⁵ Belgenin katalog künyesinde Hicri 29/12/1295 (24 Aralık 1878) tarihi verilmektedir.

niyetleri olmadıkları konusunda kendilerinden teminat istendiğini belirtirken Zekeriya Sertel, kendisiyle seyahat eden bir kızın ikinci eşi olmadığını yetkilileri inandırmakta zorlanmıştı (Yalman, 2024, s. 137; Sertel, 1977, s. 98). Bunlara karşın Edhem Nejad, Amerika'yı inanç açısından en serbest memleket olarak niteliyordu. Sokaklarda, bahçelerde ve meydanlarda inanca dair vaaz veren çok kişi olup bir köşede dinsizliğe dair söz söylenirken diğer yanda dinin faziletleri anlatılabiliyordu (Edhem Nejad, 2015a, ss. 65-66). ABD'nin dış siyasetine ilişkin de veriler mevcuttu. Günümüzün aksine Celâl Nûri, emperyalizmi Amerika geleneklerine aykırı buluyor, Roma, İngiltere ve Rusya gibi dünyayı zapt etme gibi bir amaç yerine iktisadi bir "cihangirlik" sergileyebileceğini düşünüyordu. Ancak Amerikalıların kendilerini "World Power" (Dünya Gücü) olduklarını göstermek istediklerini, Çin ve Mançurya ile emperyal politikalar bağlamında ilgilendiklerini naklediyordu. Celâl Nûri, yazısına onların bu girişimlere ihtiyaçları olmadığını, bunun onlar için masraflı ve tehlikeli olacağı yorumunu da ekliyordu (Celâl Nûri, 1916, ss. 100-101). Anlatılarda, ABD'nin Avrupa ile kıyas edilebilir bir düzeyde ilerlemiş olmasına yapılan vurgulara rağmen, bu bilgiler kıtaya dair resmin tamamını vermiyordu. Özellikle Yerli kabilelerin durumu, kıtanın ilerici kimliğine aykırıydı. Aslında Osmanlılar, Yerlilerin başından geçenlerden habersiz değillerdi. 1864 gibi erken sayılacak bir tarihteki haberde, Yerlilerin Avrupalıların "tasallut ve istilası" neticesinde kitlesel olarak öldürüldükleri, geriye kalanların ise iç taraflara göç etmek zorunda kaldıklarını yazıyordu. (Münif, 1864, s. 208). Kesinlikle eski dünyanın ahalisine benzemedikleri düşünülüp onlar için şöyle deniliyordu: "Evsaf-ı maneviyeleri bahsine gelince ziyade cahil ve nâdanî (bilgisiz) halinde bulunup kıraat ve kitabattan bil külliye bihaber olduklarından sanayi ve maariften kat'â terakki etmeyip daima bir halde bulunurlar..." (Münif, 1864, ss. 208, 211). Yazı konusu Siyuklar adındaki Amerikan Yerlileri olduğunda medeniyetten tam yararlanmadıkları ve "bu biçarelerden" nefret etmenin aksine merhamet edilmesi gerektiği yazılıyordu (Agah, 1892, s. 562). Yer yer Kızılderili ve Hintli olarak adlandırılan bu kabileler ile Amerikalıların yeni sahipleri arasında medeniyet-vahşilik ekseninde hiyerarşik bir ilişki kuruluyordu. 1913'te eğitim almak üzere ABD'ye giden Ahmet Emin (Yalman), Kızılderililere eğitim veren bir okulun misyonunu onları "alem-i vahşetten" alıp "en yüksek mütemeddin tepelere mensup sanat sahibi" olarak hayata atılmalarını sağlamak olarak açıklıyordu. Dolayısıyla bu okullardan çıkan genç Hintliler, kulübelerde yaşayan anne babalarından farklı olarak gazete okuyor, bilmardo oynuyor, memleket meseleleriyle ilgileniyorlardı (Ahmet Emin, 1919a, s. 181; 1919b, s. 212). Öyle ki, Ahmet Emin'nin Amerikan Yerlilerine dair algısında Beyaz Amerikancı perspektifin öne çıktığı söylenebilir.

Osmanlı'daki dünya algılarında egemen olan düalist anlatı, Güney Amerika için de geçerli olsa da veriler kuzeye göre daha sınırlıydı. Örneğin 1865'te Basra Körfezine gitmek üzere yola çıkan ancak deniz koşullarından dolayı Brezilya sahillerine zorunlu demir atan Osmanlı gemisinin mürettebatları, Ekvator çizgisini gerçek sanıp onu denizde aramışlardı (Mühendis Faik, 2006, s. 33). Bu olay, Osmanlı'nın güneye yabancılığını gösteriyordu. Mühendis Faik, Rio de Janeiro gelişmiş bir şehir olmakla birlikte etraftaki kirliliğin yol açtığı hastalıklar sebebiyle bazı yıllar halkın şehri terk ettiğini naklediyordu. Ayrıca ona göre, Brezilya zannedildiği gibi altın, elmas ve gümüş gibi değerli madenlerin ülkesi olmaktan uzaktı. Hatta bu bilgiyle zengin olmak için buraya gelen Avrupalılar, yoksulluk içindeydi (Mühendis Faik, 2006, ss. 35-37). Gemilerin birinde imam olarak görevlendirilen Bağdatlı Abdurrahman Efendi, Brezilya'yı medeniyet olarak Avrupa'nın gerisinde görüyor ve dikkati Siyahi Müslümanlara çekiyordu. Ona göre, küçük yaşta Amerika'ya getirildikleri için inançlarını doğru yaşayamayan Siyahiler, "cehalet hastalığına" yakalanmıştı. Zira O güne değin Hristiyanlığın Beyazların Müslümanlığın ise sadece Siyahların dini olduğunu sanan bu ahali, imamdan kendilerine dini eğitim vermesini istemişlerdi (Bağdatlı Abdurrahman Efendi, 2021, ss. 22, 27, 47). Sıra Yerlilerin tasvirlerine gelince durum daha vahimleşiyordu. Abdurrahman Efendi'ye göre, "uygarlaşmamış" olan Yerlileri "vahşi" yaşayışlarından vazgeçirme konusunda hiçbir devlet başarılı olamamıştı. Ayrıca belli bir dine bağlı olmayan ve avcılıkla geçinen ahalinin daha önceleri ellerine geçen Siyahileri yedikleri iddiasını dile getiriyordu (Bağdatlı Abdurrahman Efendi, 2021, ss. 52-53). H. Agah, Brezilya, Peru ve Kolombiya gibi güney ülkelerinde aralarında insan yiyen kabileler bulunsa da "vahşi" Hintlilerin oldukça barışsever olup çok nadir savaştıklarını yazıyordu (Agah, 1891, ss. 215-216). Buna rağmen tıpkı kıtanın kuzeyi gibi Brezilya, Arjantin, Şili gibi güney ülkeleri, Osmanlılar için daha iyi bir yaşamın kapısıydı. 1908 yılında 13 yaşında ailesiyle birlikte Humus'tan "mucizevi topraklar" olarak tanımladığı Şili'ye göç eden Yamile Chuaqui (Şili vatandaşlığından sonra adı Benedicto Chuaqui Kettlün

olmuş) kendilerinden önce gidenlerin gönderdikleri paralarla memleketlerdeki ailelerinin ihtiyaçlarını karşıladıklarını yazıyordu (Kayacık, 2025, ss. 442, 444). Geri dönenler olduğu gibi kaldıkları yerlere entegre olup dernekler, dergi ve gazeteler çıkaranlar vardı. Örneğin Kettlün, Halil Cibran ve Ömer Hayyam'ın eserlerini İspanyolca'ya çevirmişti (Genç-Bozkurt, 2010, ss. 98-99; Kayacık, 2025 s. 442). Sonuçta Osmanlı'daki ana akım anlatılarda Amerika bir tezatlar kıtasıydı. Bir yandan Avrupa'yı dahi geride bırakacak seviyede gelişmişliğin öncüsüyken diğer yandan yaşam tarz ve koşulları temel ihtiyaç seviyesinde kalan Yerlilere ev sahipliği yapıyordu.

Afrika ve Asya: Müslümanlığın İzini Sürmek

Ana akım Osmanlı anlatılarında medeniyet ekseninde Avrupa ve Amerika öteki olarak konumlandırılırken buna mukabil Afrika ve Asya kendilerine daha yakın görülüyordu. Bu durum, anlatılardaki dünya algısının hiyerarşik bir bağlamda şekillenmesine yol açıyordu. Öteki algısına rağmen geri kalmışlık hissi ile Avrupa ve Amerika kendilerine model oluştururken Afrika'da Müslümanlık, Asya'da ise Müslümanlıkla birlikte Türklük üzerinden aidiyet duygusu öne çıkmaktaydı. Kuzeyi ve doğusu, Osmanlı egemenliğine girmiş, güneyi ve ortası Müslümanlıkla özdeşleştirilmiş bir Afrika, Uzak Doğu ve Orta Asya'dan daha yakın bir konumdaydı. Öyle ki, Sultan Abdülaziz'in 1862'de "cehalet ve dalalet düşen" Müslümanları eğitmek üzere din alimi Ebubekir Efendi'yi Güney Afrika'ya göndermesi bu bağlamdaydı (Ömer Lütfi, 2006, s. 24). Ebubekir Efendi'ye göre, Ümit Burnu Müslümanları İslam memleketlerine uzak ve onlarla ilişkilerinin az olmasından dolayı batıl inançlar edinmişlerdi. Misalen kadınların başları açık gezmesi, Hristiyanlar gibi giyinip erkeklerle oturmaları, helal haram gözetmeksizin vahşi hayvan ve haşaratı yemeleri, iki kız kardeşle evlenmeleri, boşanmış kadınla evlenmeyi caiz görmemeleri, cenazelerini baş aşağı gömmeleri, ramazan ayında boyunlarında tükürük hokkası ile gezmeleri gibi İslam'a aykırı davranışlar edindikleri not edilmiştir (Ömer Lütfi, 2006, ss. 55, 81, 101; Mühendis Faik, 2006, s. 53). Dolayısıyla bu veriler ışığında Afrika'da ıslah edilmesi gereken ahalî algısı öne çıkıyordu. Nusret Hilmi'ye göre, gezinmek için atları, ticarete katırları kullanan Habeşlilerde sanayi pek gelişmemiş ve ilim yok denecek kadar azdı. Nüfusları gittikçe azalan San Tomas adası sakinlerinin kalanları, oraya gelen Avrupalıların hizmetçileri ve esirleriydi. Hotantolular ise, maişetlerinin düzensizliğinden dolayı kırk yaşına varmadan ölüyor ve küçük yaşta çocukları hadım ettikleri iddia ediliyordu (Kandiyeli Nusret Hilmi, 1894a, s. 378; 1894b, ss. 395-396). Ahmed Hilmi, 1911'de yayınladığı etnografik eserinde ise Afrika halklarına dair anlatısı çok yönlüdür. Ona göre, Sahra Tibuları, "gayet hunhar, vahşete meyyal" ancak "cesur" ve "pek zeki"ydiler. Fülâlar, "sebatları ve zekâları sayesinde Afrika'nın en medenileşmiş kavmi"yken Havzalılar "en sanatkâr halk", müşterek mülk anlayışına sahip olmaları dolayısıyla Uganda dağlıları "Siyahî sosyalistler", Bantular "sulhperver" ve "eğlenceye meraklı", Ekvator Yamyamları "yakışıklı" ve "zeki", Dahomey ahalisi "en vahşi ve en ahlaksız" halk, Gallahlar ise "yakışıklı, cesur ve zeki" olmakla birlikte kahve üretiminde meşhurdur (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, 2021, ss. 189, 191-192, 215-216, 218, 223). Avrupalıların Afrika'ya dönük sömürge girişimi ise Osmanlı basınının dikkatinden kaçmıyordu. Belçikalılar, Kongo'ya, İngilizler, Orta ve Güney Afrika'ya keşif heyetleri gönderdiğini yazan gazete, Orta Afrika göllerinde vapur işletmek için İngiliz şirketlerinin girişimlerinden bahsediyordu (Mirat-ı Alem, Sayı 1, 1884, s. 19). Bununla birlikte Avrupa sömürgeciliğine karşı Afrikalıların yer yer direnişi de vurgulanıyordu. Kongo'dan Balamba kabilesi, ülkelerine yabancıların girmesi konusunda muhafazakâr ve hürriyetperverler olarak ikiye ayrılmışlardı. Habeşliler ise İtalyanlara ciddi bir darbe vermeleri dolayısıyla medeni bir kavimdi. Çünkü Ahmed Hilmi'ye göre, Avrupalılar nazarında medeni sayılmak için kendilerini tokatlamak lazım gelirdi (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, 2021, ss. 216, 222). Onun Avrupa sömürgeciliğine karşı Afrika'da alternatif medeniyetin adresi, Osmanlı'nın resmi algısına paralel olarak İslamiyetti. Ona göre, kıtadaki Müslümanlar dini bilgidен yoksun ve Hristiyanların misyonerlik faaliyetlerinin kısılcındaydı. Bunun için İslam ulemasının görevinin sahipsiz kalmış olan dindaşların yardımına koşmak ve İslam eğitiminden onları nasiplendirmek olduğunu düşünüyordu (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, 2015, ss. 63-64). Nihayetinde Osmanlı anlatılarında Afrika, renkli bir sosyo-kültürel dinamığa sahip olmakla birlikte sömürgeci rekabetin olduğu ve Müslümanlık ekseninde Osmanlıların aidiyet ve sorumluluk hissettiği bir yerdi.

Osmanlı'daki Afrika'ya dair gerek gelişmişlik seviyesi gerek siyasal bağlamda kendilerini üst otorite olarak konumlandırma hali Asya için de geçerliydi. Özellikle Avrupa'da ciddi toprak kayıpları yaşamasının ardından siyasal olarak Türk-İslamcı bir ideolojiye evrilen Osmanlı'da önemli bir kısım çevreler, coğrafi olarak yönünü tarihsel aidiyet kurduğu Asya'ya dönüyordu. Buraya yapılan seyahatleri, Türk-İslam kimliği karakterize etmekteydi. Bu bağlamla İran, Asya için mekânsal olarak bir geçiş ülkesiyken İslam medeniyetinin bir parçası ama gelişmişlik açısından Osmanlı'nın gerisinde görülüyordu. 1873-1877, 1895-1897'de diplomat olarak görev alan Münif Paşa, İran'ın idari ve ekonomik durumu karşısında Osmanlı'nın haline şükrediyor, Mehmet Rebi Paşa da 1898'deki raporunda İran'ı "her türlü tanzimât ve tensikâttan külliyyen mahrum" buluyordu (Atmaca, 2015, s. 107). İran'ı Osmanlı'ya göre daha pahalı ve bereketsiz bulan Süleyman Şükrü, askerlerin sefaletten ezildiğini, taşradaki memurların başına buyruk olmaları vesilesiyle kendi yerlerinde birer şah, yönetimin ise "her türlü kemâlâtın" yüz çevirmiş, "köhne-perest" olduğunu yazıyordu (Süleyman Şükrü, 2013, ss. 120, 128). II. Meşrutiyet ilanı, şah yönetimine karşı bu olumsuz algıyı besledi. Basında taşradaki elitler "küçük feodaller", şah da "büyük feodal" olarak tanımlanıyor, hükümet "otokratik" bulunuyor ve meşrutiyetçiler desteklenirken şah eleştiriliyordu (Resûlzâde Mehmed Emin, 2017, s. 77; Beyanülhak, Sayı 2, 1908, s. 14; Vahdeti, 1909, s. 2). Ancak İran'ın İslamî kimliği ve düşün dünyasına katkı sunan şahsiyetleri göz ardı edilmiyordu. Resûlzâde Mehmet Emin, "Arablar İslâmiyet'in müvellidi, İraniler mürebbîsi, Türkler de müdâfi'idir" tespitinde bulunuyor, Gazalî, İbni Sina, Zemaşşerî, Firdevsî, Sadî ve Hâfız gibi alimlerin varlığına atıf yaparak Farsçanın Fransızca seviyesinde geliştiğini söylüyordu (Resûlzâde Mehmed Emin, 2017, s. 78). Ahmed Hilmi de İsmailî, Hurufî, İbahî ve Babîler gibi mezheplerin varlığını "Aryani ailenin hayalperestliğinin genişliği ve hayale doymamasına" bağlasa da İran'ı İslam'a büyük hizmetler etmiş münevverlerin muhiti olarak görüyor ve her türlü soruna rağmen "yeni medeniyet merkezlerinden bir olacağını" düşünüyordu (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, 2021, ss. 64-66). İslam ekseninde İran ile aynı medeniyet havzası içinde olsa da Osmanlıların, orada yaşananlar karşısında kendine doğrudan bir sorumluluk yüklediği söylenemez. Ancak söz konusu Türkistan (Orta Asya), Afganistan ve Hindistan olduğunda Osmanlı'daki algılarda kurtarıcı bir pozisyonun egemen olduğu görülmektedir. Bu düzlemde Orta Asya, Rusya ve Çin'in nüfuzu arasında sıkışmış, asimilasyon politikalarına muhatap ve geri bırakılmış bir halk durumundayken Osmanlılar tarafından da ihmal edilmiş bir coğrafyaydı. Mehmet Emin Efendi'nin 1877'de çıktığı seyahatin kitabına önsöz yazan Ahmet Mithat, Osmanlıların "manevi uzantıları" olarak tanımladığı Orta Asya'yı bilmediklerine dair ifadeleri ve Ahmed Hilmi'nin Kırgızların cahilliğini "Osmanlı Türkleri kardeşlerinden hiçbir himmet" görmemelerine bağlaması, ihmalkarlığa birer sitemdi (Mehmet Emin Efendi, 2000, s. XI; Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, 2021, s. 76). Bu açıdan bakıldığında Osmanlı'da bir kısım çevrelerin buraya ilgilerinin altında hem Osmanlı'nın siyasi krizlerine bir çıkış kapısı aralamak hem bu ihmal edilmişliği sonlandırmak yattığı düşünülebilir. Öyle ki, Mehmet Emin Efendi seyahat amacını "İslam birliği binâsına" bir taş koymak olarak açıklıyor, İttihatçı kadro tarafından 1914'te bölgeye gönderilen Habibzade Ahmet Kemal, "cehalet karanlıkları altında boğulmakta olan kan kardeşleri"yle yakından temasa geçtiğini söylüyordu. Aynı yıllarda Adil Hikmet Bey ve arkadaşları gidişlerini ırkdaşlarını aydınlatmak ve oralara "biraz nur serpmek" diye gerekçelendiriyordu (Mehmet Emin Efendi, 2000, s. 76; Habibzade Ahmet Kemal, 2021, s. 52; Adil Hikmet Bey, 2022, ss. 27, 407). Zira M. Emin Efendi, Türkmenlerin Rus yanlısı ve karşıtı olarak birbirlerine karşı savaştıklarını, bir kısmının Ermeni tüccarlar ve Ruslar tarafından yozlaştırıldığını yazıyordu. Paralelinde Avrupa şehirlerindeki gelişmişliğin görünürlüğüne karşın Orta Asya, onun için bayındır olmamış bir "kum deryası"ydı. Hatta zamanın, Harezmîlere başkentlik yapmış olan Köhne-Ürgenç "harap ve bitap" hale getirirken "Amerika gibi nice çölü şen ve gülşen" kıldığını söyleyerek üzülmekteydi (Mehmet Emin Efendi, 2000, ss. 31, 52, 76, 98-99). Sibiryası asıllı olan Abdürreşid İbrahim'in 1907'deki Taşkent tasvirinde ise şehir adeta ikiye ayrılmıştır. Şehrin Rus tarafı muntazam bina ve caddeleriyle Avrupa'yı andırıyorken İslam Taşkent'i ise çok ihmal edilmişti. Müslümanlar, çoğunluk olsalar da belediye meclislerinin üçte bir oranında temsil ediliyor ve Rusların sahip olduğu vatandaşlık haklarından mahrum bırakılıyorlardı. Benzer durum Fergane şehri için de geçerliydi (Abdürreşid İbrahim, 2012, ss. 62-63, 79). Ancak bölge bundan ibaret değildi. Adil Hikmet, "filhakika Türkistan ahalisi bizim tasavvurumuz gibi basit insanlar değillermiş" diyerek bölge halkına dair eksik algılarını vurguluyordu (Adil Hikmet Bey, 2022, s. 407). Dolayısıyla aralarında "Farsça şiirler ve edebiyatla uğraşan" ve "parlak bir zekâyâ sahip" olanların bulunduğu

Taşkentliler, “sanat ve ticaret erbabı” Buharalılar ve her yanı medrese olan Buhara, verimli topraklara sahip Kaşgar, “tabiaten pek iyi ve âli mizaçlı” Kuçarlılar, aralarında okuma yazmanın yaygın olduğu “çok zeki” Kazaklar, “hayvan yetiştirmekte bütün Orta Asya’da benzersiz” ve “zevcelerine karşı büyük bir hürmet ve muhabbet beslemekte meşhur” Türkmenler, “dünyanın en iyi süvarileri” Kırgızlar, “şen ve şatır” Yakutlar, “pek sulhperver” Samoyedler ve onlardan “daha cesur, daha metin, daha mahir asker” görülme-yen Moğollar, Orta Asya’nın diğer yüzünü temsil ediyordu (Abdürreşid İbrahim, 2012, ss. 65, 69-71, 84; Habibzade Ahmet Kemal, 2021, ss. 50, 134; Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, 2021, ss. 73-90).

Afganistan anlatısında ise sömürgeci rekabet ve Müslümanlık vurgusu vardı. II. Abdülhamid tarafından konsolos olarak gönderilen Ahmed Hamdi, Afganistan’ın İngiliz ve Rus nüfuzunun rekabet alanı olduğunu belirtiyor, Afganları zorluklara dayanıklı, kan dökmeye meyilli ve dindar olarak niteliyordu (Şirvanlı Ahmet Hamdi Efendi, 1995, ss.156-157). Ahmed Hilmi ise, Afganların kabile ve aileye ayrılmalari dolayısıyla onlardan bir kavmiyet oluşturma-nın zor olmakla birlikte İngilizlerin bundan dolayı Afganistan’ın işgalinin zor olduğunu söylediklerini belirtiyordu. Ayrıca ona göre, Afganların “istiklal perver” olmalarına karşın “cehalet ve ahlaki vahşet” aralarında pek yaygındı. Ekseri dağlılar arasında İslam inancı ise kabulden ibaretti (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, 2021, ss. 67-68). Hikmet gazetesi ise Afganlıları, “İslamiyet’in âbrûsu”, “istikbali olan akvam-ı necibe”, “mütedeyyin”, “Osmanlılara muhib” ve “yiğit kavim” olarak tarif ediyordu. Ayrıca reformcu Habibullah Han’ı “milletini seven terakki ve tealîye aşık” biri olarak görüyor ve Afganları geldikleri seviye bağlamında terakkiye kayıtsız kalmasalar da hâlâ yolun başında olduklarını yazıyordu (Hikmet, Sayı 24, 1910, s. 3). Zira bu gelişmişliğe katkı sunmak için bizzat Emir tarafından 1906’da Afganistan’a davet edilen Osmanlı heyetindeki Mehmet Fazlı’nın notlarında gelişmiş Afganistan tasviri öne çıkıyordu: Yapılan yatırımlarla “gönül alıcı bir manzara” sunan Kabil, “gayet zengin altın mâdeni”ne sahip Kandahar, “yolları muntazam ve gayet soğuk” olan Gazne, tesettürü önemseyen şehirli kadınlar, erkeklerden kaçmayan dağlı kadınlar, mükemmel medreseler, müderrisler ve ihtiyacına yetecek fabrikalar... (Mehmed Fazlı, 2008, ss. 69-71, 76-82). Afganistan’a dönük düalist anlatı, sınıfsal ve kültürel olarak çeşitli olan Hindistan için daha da belirginleşiyordu. İngilizlerin yüzyıllardır süren sömürgesi, Osmanlıların Hindistan anlatılarında öne çıkan olguydu. Dolayısıyla Hindistan, emperyal çıkarlar uğruna her türlü kötülüğe uğramış, soyulmuş, ahalisi ağır vergiler altında ezilmiş bir yerdi. Öyle ki, ahali “emlak bizim ise mahsul İngilizlerindir” sözüyle durumu özetliyordu (Süleyman Şükrü, 2013, s. 439; Şirvanlı Ahmed Hamdi, 1995, s. 100). Abdürreşid İbrahim de seyahatinin Hindistan ayağında İngiltere’nin gelirlerini buradan temin etmesine rağmen halkın sorunlarına duyarsız kaldığını ve “güzel yapılmış birkaç caddenin güzelliği İngilizlere atfolunur. Kusur, noksan ve kabahatten ne görürlerse İslam dinine yüklerler” diyerek adeta oryantalizme eleştiri getiriyordu (Abdürreşid İbrahim, 2012, s. 699). Benzer bağlamda Abdülhak Hamid, İngiltere’de İslam dostu bir İngiliz’in dahi halifelîğe bağlılıklarından dolayı Hindistan’daki Müslümanları düşman olarak gördüğünü ve Osmanlı’nın bu aidiyete karşılık vermesi gerektiğini söylüyordu. Bu fikri Sadrazam Said Paşa’ya ilettiğinde, “biz Aydın vilayetini idareye kadir olalım da ondan sonra Hindistan’ı düşünelim” cevabını alıyordu (Enginün, 2013, s. 160). Benzer duygularla Hintliler özelinde Müslümanların başka bir devletin egemenliği altında oluşunu sorgulayan Ö. Faiz Efendi ise eleştirel nitelikte şu yorumu yapıyordu: “onları biz başıboş bıraktık, İngiliz gitti, aldı...” (Kutay, 2012, s. 83). Ancak bizzat Hintliler, belli aralıklarla sömürge yönetimine tepkisiz kalmamışlardır. Hindistan’ın hemen hemen her yerinde kurulan komitelerin İngilizlere karşı halkı başkaldırıya davet ettiği ve genç Hintliler arasında “insanî izzet ve millî gayret fikrinin” uyandığı yazılıyordu (Abdulahad Davud, 1908, s. 240; Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, 2021, s. 157). Sömürgeciliğin gölgesinde dahi Hindistan’ın heterojen etno-dinî ve sınıfsal dinamikleri Osmanlı anlatılarında yer buluyordu. 1400 adet lisanın varlığından söz ediliyor, inanç çeşitliliği konusunda Hindistan, dünyadaki bütün din ve mezheplerin yuvası olarak addediliyordu (Süleyman Şükrü, 2013, s. 446; Abdürreşid İbrahim, 2012, s. 742). Ancak genel kanaat, inanç farkı gözetmeksizin ahalinin din konusunda tutucu olduklarına dairdi. Bu yüzden “mütedeyyin”, “mutaassıp”, “cahilce taassup”, “hurafeperest” gibi kavramlar etrafında anlatılar inşa olunmaktaydı (Yeniçesmeli Hâfız Faik Efendi, 2014, s. 64; Abdürreşid İbrahim, 2012 s. 698; Enginün, 2013, s. 158). Örneğin Mecusi bir bakkal, Müslüman müşteriyi dükkânına almayıp uzun saplı kürek aracılığıyla alışveriş yapıyordu. Hindular inançlarına ters gelmesinden dolayı bayramda kurban kesen Müslümanlara saldırıyordu (Abdürreşid İbrahim, 2012 s. 779-780; Volkan, Sayı 51, 1909, s. 4). Şehirler ise

gelişmişlik düzeyi açısından iki yönlüydü. Örneğin limanı, geniş cadde ve bulvarları, arabaları ve elektrikli tramvaylarıyla Bombay bir Avrupa şehrini andırıyor ancak belli bir kısımdan sonra bunun yerini dar sokaklar ve pislik bırakıyordu. Aynısı Kalküta için geçerli olup gelişmişlik ve düzen açısından şehir siyah ve beyaz adıyla iki mahalleye ayrılıyordu (Abdürreşid İbrahim, 2012, s. 702; Şirvanlı Ahmed Hamdi, 1995, ss. 41-42). Ancak söz konusu halkın refah seviyesi olduğunda fakirlik adeta Hindistan ile özdeşleşiyordu. Buradaki fukaralığın hiçbir memleketle kıyas olunamayacağını belirten Abdürreşid İbrahim, şehirlerin sokaklarında aralarında müzmin hastalıkların hızla yayıldığı kitlesel boyutta evsiz fukaralara rastlıyor ve bundan İngiliz yönetimini sorumlu tutuyordu (Abdürreşid İbrahim, 2012, ss. 698, 716). Süleyman Şükrü, Hindistan'da bir dönem aklıktan on beş milyon insanın telef olduğunu ve yönetimin emrinde çalışan yerli askerlerin dahi “sefalet ve maişetleri ne derece acıklı ise taam tedarikleri o derece gülünç” olduğunu söylüyor, Hâfız Faik ise ekserisi rençberlik, hamallık ve arabacılık yapan Bombay'daki Hinduların oldukça fakir olduklarını yazıyordu (Süleyman Şükrü, 2013, ss. 456, 458; Yeniçesmeli Hâfız Faik Efendi, 2014, s. 69).

Dikkatler Uzakdoğu'ya çevrildiğinde aynı medeniyet çatısında olmalarına rağmen Çin ile Japonya arasındaki gelişmişlik düzeyindeki fark, göze çarpıyor. Mecmua-i Ebüzziya, Çinlilerin sahip oldukları “zekâ”, “fetanet” ve “pesendlik” ile hiçbir kavme benzemediğini belirtirken sahip oldukları “kibir” ve “nahvet” dolayısıyla kusurlarını göremediklerini yazıyordu (Mecmua-i Ebüzziya, Sayı 25, 1882, s. 792). Üstelik, 1893'te Asya'ya seyahat eden Mustafa bin Mustafa, gelişen dünyayı gurura kapılan Çin imparatorunun “cansız bir kalıp gibi” izlemesine hayret ediyordu (Mustafa bin Mustafa, 2010, s. 119). Buna karşın Abdürreşid İbrahim, Çinlilerde “milli taassup her şeyden daha mukaddes” olduğunu ve Avrupa'da Osmanlıların feslerinden utanırken onların milli elbiseleriyle gurur duyduğunu söylüyordu. Adil Hikmet ise Avrupa metalarına karşı mesafeli oluşlarını vatanperverlik olarak niteleyerek Çinlileri adeta takdir ediyordu (Abdürreşid İbrahim, 2012, s. 603; Adil Hikmet Bey, 2022, s. 357). Ancak bir yandan Çinlilerin kendini çok beğendiklerinden iç kısımdakilerin “iptidai bir hayat” sürdükleri diğer yandan geleceği kazanmak adına çok caba sarf edip kendi yazılarını bile değiştirme niyeti taşıdıklarını ifade ediyordu (Adil Hikmet Bey, 2022, s. 358). Bu ikililik, Çinlilerin gelenek ile yenilik arasında salınışlarına dikkat çekmek açısından iyi bir örnektir. Çin'deki sefalet ve Avrupa'nın oradaki nüfuzu ise anlatılarda vurgulanan bir diğer konuydu. Kanton nehrindeki çok sayıda kayıkların karada yaşayamayacak kadar fakir olan Çinlilerin evi olduğu ve hırsızlığın yaygınlığından dolayı sokak başlarına kapılar konulduğu, Şinşinşa'da ise Çinlilerin sefalet ve pislik içinde yaşadığı anlatılıyordu (Mustafa bin Mustafa, 2010, ss. 98, 113; Habibzade Ahmet Kemal, 2021, s. 207). Gelişmişliğin sembolü Şangay ise Amerika ve Avrupalılar tarafından Çinlilere verilen yıllık bir ücret karşılığında adeta işgal edilmiş olup Çinli biri Avrupalının bulunduğu bir parka, tiyatro ve sinemaya giremiyor, alışveriş edemiyor ve tüm ağır işlerde çok cüzi fiyatlarla çalıştırılıyordu (Habibzade Ahmet Kemal, 2021, ss. 252-254; Süleyman Şükrü, 2013, s. 487). Abdürreşid İbrahim, Avrupa sömürgeciliği bağlamında Çinlileri Hintlilerden sonra “en mazlum halk” olarak tanımlıyor ve onlar için adeta kurtuluşu Japonlarla birleşmede görüyordu (Abdürreşid İbrahim, 2012, ss. 608-610). Zira sıra Japonya tasvirlerine geldiğinde sömürgeci rekabetin olduğu ve yardıma muhtaç Asya imajı, yerini Avrupa'yla kafa tutabilecek seviyeye ulaşmış ve rol model bir medeniyete bırakıyordu. Gelişmişlik seviyesi Avrupa'da olduğu gibi sokaklarda kendini göstermeye başlıyordu. Sokakların temizliği, düzenli oluşu ve gece aydınlatma sistemi, yaygın telgraf ve tren hatları, depreme dayanıklı ve güven ortamından dolayı kilitsiz evlerin yanı sıra sayısız fabrikadan bahsediliyordu (Mustafa bin Mustafa, 2010, ss. 124, 128-130). Bu anlatı etrafında Japon ve Japonya'ya dair “Asya'nın en müterakki ve en münevver milleti”, “idraki çok kuvvetli”, “istikbalî gayet parlak”, “vatanperver” ve “ataleti sevmez” gibi hayranlık ifadeleri gözlemlenmektedir (Adil Hikmet Bey, 2022, s. 368; Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, 2021, s. 107; Abdürreşid İbrahim, 2012, s. 503; Samizâde Süreyya, 2001, s. 52). Dolayısıyla Osmanlı'daki anlatılarda, Japonların Avrupa ve Amerikalılara dahi meydan okuyacak seviyede gelişmesinin nedenleri arasında Avrupa ilim ve sanayisini kısa sürede alıp tatbik etmeleri ve hükümetin kabiliyet sahiplerini teşvik edici bir siyasete sahip olması sıralanıyordu (H. S. 1913, s. 1551; Samizâde Süreyya, 2001, s. 59). Hatta Sultan II. Abdülhamid için tercüme edilen 1895'e ait bir seyahatnamede, Japonya'da köylerde dahi kitapçıların olduğu ifade edilerek okuma yazmanın yaygınlığına dikkat çekiliyordu (Akın, 2019, s. 64). Böylece Japonya, Osmanlılar için gelişmenin Avrupa dışındaki adeta alternatif bir adresiydi. Öyle ki, Japonların kendilerine yardım edebileceğini düşünen ve

Asya ittihadına atf yapan Adil Hikmet, Japonların da Asya'nın kurtuluşunu Asyalıların birliğiyle mümkün olabileceğini düşündüğünü yazıyordu (Adil Hikmet Bey, 2022, ss. 369, 385). Ancak söz konusu Çin ve Japonya Müslümanları olunca Osmanlılar, yeniden hamilik pozisyonunda tespitlerde bulunuyorlardı. Yardıma ve yönlendirmeye muhtaç Müslüman imajı, özellikle Çin'dekiler için geçerliydi. Oradaki Müslümanlar, dini ve içtimai açıdan geri kalmakla birlikte hükümetin kötü muamelelerine maruz kalıyor ve isyan ediyorlardı. Ancak yetişmiş alimlerin yetersizliğiyle ümitleri, Osmanlı'dan gelecek yetkili kişilerin gelip onlara vaazlar vermesindeydi (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, 2021, ss. 176-177; Abdürreşid İbrahim, 2012, ss. 619-620). Onların bu beklentisi, Osmanlı'ya karşı bir aidiyetin göstergesiydi. Örneğin Meşrutiyet ilanı vesilesiyle Şangay Müslümanları, sevinç gösterilerinde bulunmuş ve oradaki Osmanlı tebaasıyla cemilerde toplanıp birbirlerine bağlılıklarını bildirmişlerdi (Beyanülhak, Sayı 2, 1908, s. 14). Abdürreşid İbrahim, Japonya'da ise vicdan hürriyetinin tam olarak var olduğunu ve Japonların Müslümanlara karşı muhabbet beslediklerini yazıyor, Mustafa bin Mustafa da Japonlar arasına gönderilecek bir sefirle İslam'a kitlesel geçişlerin olacağı ve onlardan siyaseten de istifade edilebileceğini söylüyordu (Abdürreşid İbrahim, 2012, ss. 369, 371; Mustafa bin Mustafa, 2010, ss. 130-131). Örneğin bir habere göre, kabineye kendilerini temsilen bir nazır atanmasını talep eden Müslümanlara Japon hükümeti olumlu yaklaşıyordu (İslam Mecmuası, Sayı 1, 1914, s. 320). Sonuç olarak Avrupa gezilerinde kendilerine Avrupa medeniyetinde yer bulmaya çalışan Osmanlılar, Asya gezilerinde ise Avrupa sömürgeciliği karşısında Müslüman-Türk hamisi olarak Asyalı/Doğulu kimliğini ön plana çıkarıyordu.

Uzak Diyar: Avustralya

Avustralya'ya dair Osmanlıların anlatıları sınırlı bir boyuttaydı. Dolayısıyla bir çölden ibaret olduğu düşünülen kıtada insanların yaşadığı, verimli araziler, ormanlar, vadiler ve zengin madenlerin olduğu geç anlaşılmıştır. Kıtanın ilk olarak Portekizler tarafından keşfedildiği, ardından Hollandalıların geldiği ve sonunda İngilizlerin egemenliğine girdiği yazılıyordu. Genelinin siyah ırka mensup olduğu belirtilen ahalisi ise “zanaatta pek gelişmemiş”, “çıplak denecek bir halde” gezen, “sefalet” içinde kabileler halinde yaşayan ve yok olma tehlikesinde olan topluluklar olarak betimleniyordu (Maarif, Sayı 29, 1892, s. 45). Kıtayı ada ada tasnif eden Ahmed Hilmi, yerli halkı şöyle betimliyor: “muntazam teşekküle sahip” Tongalılar, “güzel ve gürbüz” Samoalılar, “insan eti yiyen” Fijililer, “zayıf ve kuru, fakat yürekli ve cesur” Bismarck Adalıları, “raksa tam mânâsıyla müptela” Solomonlular, “dünyanın en ilkel ve vahşi insanları” Flemenk-i Cedidler... (Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, 2021, ss. 227-237). Avustralya'nın sömürge kimliği basında işlenmekle beraber sömürgeciliğin sonuçları ise iki yönlü verilmekteydi. İlki, sömürgecileri medeniyet timsali, yerli ahaliyi gayri medeniyetin temsili pozisyonuna yerleştiren dönemin genel geçer oryantalist anlatısıydı. İkincisi, sömürgecinin zararlarını vurgulayan anlatıydı. Örneğin bir haberde Avustralya ahalisini keşif öncesi “hal-i vahşet” keşif sonrasını ise “daire-i temeddüne” (medeniyet) girmiş olanlar olarak ayırarak keşiflere pozitif bir anlam yükleniyorken diğer bir haberde Yerlilerinin Amerikalılar gibi Beyazlar tarafından mağlup edilip memleketlerinden çıkarıldıkları yazılıyordu (Servet-i Fünun, Sayı 35, 1891, s. 104; Sayı 18, Tarihsiz, s. 209). Yine bir yazıda Batı Avustralya'nın gelişmemesini İngiltere'nin suçluları oraya göndermesine ve “muteber muhacirlerin” oraya yerleşmek istememesine bağlıyordu. Başka bir haberde İngilizlerin gelip altın madenlerini keşfetmesiyle de kıta “hayret bir süratle terakki” ettiği, büyük ve muntazam şehirlerin kurulduğu yazılıyordu (Servet-i Fünun, Sayı 20, Tarihsiz, s. 236; Maarif, Sayı 29, 1892, s. 45). Avrupalıların Avustralya'ya ilgisine karşın devlet olarak Osmanlı'nın girişimleri sömürge rekabetinden ziyade oradaki Müslümanlardı. İslam, ahali arasında çok yayılmamış olsa da başta ticaret gibi gerekçelerle oraya giden Arap, Afgan ve Hindular tarafından taşınmıştı (Ahmet Nasrullah, 1897, ss. 755-756). Zira Melbourne şehrinde fahri konsolosluk kurulma talebinin gerekçesi, kıtada Müslümanların varlığı ile Büyük Okyanusu ticaretgah olarak kullanmaları gösteriliyordu (BOA., İ. HR. 308/19621, 27 Teşrinievvel 1303 – 8 Kasım 1887). Buna karşın Osmanlı ahalisi için Avustralya, Amerika gibi fırsatlar kapısıydı. Öyle ki, Amerika'da umduğunu bulamayan Suriye ve Cebel-i Lübnan tebaasından bazıları, rotayı Avustralya'ya çeviriyordu. Ancak orada ciddi sıkıntılar içine düşüyorlardı. Bundan dolayı yetkililer, Osmanlı Devleti'nden onların Avustralya'ya gelmelerini engellemek veya oraya gitmemeleri konusunda onlara nasihatlerde bulunmasını istiyorlardı (BOA., DH. MKT. 2062/41, 10 Mayıs 1309-22 Mayıs 1893).

Nihayetinde Avustralya, Osmanlıların algısında hem coğrafya hem ilgi açısından dünyanın en uzağındaki kıtayıdı.

Sonuç

Klasik dönemde atlaslar, haritalar ve coğrafya kitapları üzerinden sınırlı ve dolaylı bilgilerle dünyayı tanımaya çalışan Osmanlılar, geç dönemde ulaşım ve iletişim imkanlarına paralel olarak başta Avrupa olmak dünyayı daha yakından tanımaya çalıştılar. Bunun bir çıktısı olan seyahatnameler, anılar, gezi notları ve gazete yazıları, Osmanlı'daki dünya algısına yön verdi. Ancak egemenlik sahası dışında kalan dünyayla kurulan ilişkilerde ve algılayışlarda sosyo-politik öncelikler, belirleyici oldu. Dolayısıyla dünyanın beş kıtasının anlatısına dair raporlar, hatıralar, gazete yazılar vb. ana akım anlatılarda farklı parametreler devredeydi. Bu eksenle Avrupa, gelişmişliğin ve medeniyetin temsili olmasıyla Osmanlı'daki dünya algısının merkeziydi. Kıtaya dair anlatılarda hayranlık duygusu baskın olmakla birlikte kendi içindeki farklılıkları, kusurları ve sömürgeci yönü ıskalanmıyordu. Kusursuz bir makineye benzetip onu rol model alsalar da bilhassa manevi ölçekte kendileri ile Avrupa arasında bir mesafe koymaktaydılar. Amerika ise ilişki boyutunda Avrupa ile kıyas edilemeyecek seviyede olsa da medeniyet ve fırsatlar bağlamında Osmanlı'daki anlatılarda Avrupa'nın rakibi ve alternatifiydi. Ancak Amerika onlar için bundan ibaret değildi. Amerikan Yerlilerinin koşulları ve maruz kaldıkları politikalar, kıtanın gelişmişlik imajına karşıt bir algı oluşturmuyordu. Zira Osmanlı'daki ana akım dünya anlatılarının odağında olan medeniyet kavramı, Avrupa merkezci yaklaşımlar barındırıyordu. Böylece Avrupa ve Amerika Batı medeniyetini Afrika ve Asya Osmanlıların da kendini konumlandığı Doğu medeniyetini temsil etmekteydi. Öyle ki, Osmanlılar için Avrupa ve Amerika model alınması gereken ve gıpta edilen bir yerken Müslümanlık ölçeğinde Afrika, Müslümanlık ve Türklük ekseninde ise Asya, aidiyet beslediği ve hamileri olarak yardım etmesi gereken yerlerdi. Geçirdiği reformlarla Batılı devletlerle rekabet edecek seviyeye ulaşan Japonya, bu resmin dışına çıkıyor ve onlar için modernleşmenin Doğu'daki adresi oluyordu. Avustralya ise dünya anlatısında Osmanlıların en periferisinde kalıyordu. Avrupalıların sömürgeci parametrelerle yüzyıllar önce girdiği kıtaya Osmanlılar, orada sınırlı sayıdaki Müslüman nüfus için adeta zorunlu bir ilişkiye ve yüzeysel bilgiye sahipti. Sonuç itibarıyla modern çağda Osmanlılar, aynı düzlem ve yoğunlukta olmasa da dünyanın geri kalanına ilgisiz kalmamış ve dolayısıyla ona dair sahip olduğu veri ve algılara dair kesitler elde edilebilmiştir. Bununla birlikte elde edilen veriler özelinde geç dönemde Osmanlı'daki dünya algısının tekdüze olmadığı, aksine betimlenen yerlerin farklılıklarını ve zıtlıklarını ıskalamayacak bir şekilde düalist bir perspektifle şekillendiği tespit edilmiştir.

Çıkar çatışması:	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Mali destek:	Yazar bu çalışma için mali destek almadığını bildirmiştir.
Etik kurul onayı:	Yazar bu çalışmada etik kurul onayına gereksinim duymadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Abdulahad Davud (1908). Hindistan iğtişahları. *Beyanülhak*, 11, 240-241.
- Abdürreşid İbrahim (2012). *Yirminci asrın başlarında alem-i İslâm ve Japonya'da İslamiyet'in yayılması* (M. Paksu, Yay. Haz.). Nesil Yayınları.
- Adil Hikmet Bey (2022). *Asya'da beş Türk* (Y. Gedikli, Der.). Ötüken Yayınları.
- Afganistan: Mazisi, hali, istikbali (1910). *Hikmet*, 24, 3.
- Agah, H. (1891). Brezilya vahşileri. *Resimli Gazete*, 18, 215-216.
- Agah, H. (1892). Siyuklar yahut Amerika vahşileri. *Resimli Gazete*, 46, 562.
- Ahmet Emin (1919a). Amerika ihtisasları: Kırmızı derililer arasında 1. *Büyük Mecmua*, 12, 180-181.
- Ahmet Emin (1919b). Amerika ihtisasları: Kırmızı derililer arasında 2. *Büyük Mecmua*, 14, 212.
- Ahmet İhsan (2007). *Avrupa'da ne gördüm – Tuna'da bir hafta* (A. Servantie & F. Gündoğdu, Çevriyazı). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Ahmet Mithat Efendi (2020). *Avrupa'da bir cevelan* (N. A. Pala, Yay. haz.). Dergâh Yayınları.
- Ahmet Nasrullah (1897). Avustralya'da İslam. *Malumat*, 85, 755-756.
- Ahmet Şirani (1911). Avrupa medeniyeti yüzünden maskeyi kaldırdı. *Beyanülhak*, 130, 2355-2356.
- Akın, L. (2019). *II. Abdülhamid için hazırlanan Japonya seyahatnamesi* (M. Gladni, Yaz.; A. N. Efendi, Çev.). Akademi Titiz Yayınları.
- Alem-i medeniyete bir nazar: Afrika (1884). *Mirat-ı Alem*, 1, 19.
- Alkan, A. T. (1989). *Sıradışı bir Jön Türk – Ubeydullah Efendi'nin Amerika hatıraları*. İletişim Yayınları.
- Amerika darülfünunlarının terakkisi (1893). *Maarif*, 85, 110-111.
- Amerikalılarda terakki (1894). *Resimli Gazete*, 160, 38-39.
- Asiltürk, B. (2000). *Osmanlı seyyahlarının gözüyle Avrupa*. Kaknüs Yayınları.
- Atmaca, M. (2015). Osmanlı zihin dünyasında bir doğu ülkesi: Diyar-ı Acem yahut İran. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 43, 97-112.
- Avustralya yerlileri (Tarih yok). *Servet-i Fünun*, 18, 209-210.
- Avustralyalılar (1891). *Servet-i Fünun*, 35, 104.
- Avustralyalılar (1892). *Maarif*, 29, 45.
- Babanzâde İsmail Hakkı (2015). Frenk-perestlerin nazar-ı dikkatine. M. E. Düздаğ (Yay. haz.), *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e yakın tarihimizin belgesi 1908-1925 Sıratı müstakim mecmuası* (Cilt 5) içinde (sayı 107. yıl 1910. ss. 51-52). Bağcılar Belediyesi Yayınları.
- Bağdatlı Abdurrahman Efendi (2021). *Brezilya'da ilk Müslümanlar-Brezilya seyahatnamesi* (N. A. Özalp, Yay. haz.). Kitapevi Yayınları.
- Bali, R. N. (2004). *Anadolu'dan Yeni Dünya'ya – Amerika'ya ilk göç eden Türklerin yaşam öyküleri*. İletişim Yayınları.
- Beydilli, K. (2003). Mahmud Râif Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 27) içinde (ss. 382-383). TDV. Yayınları.
- Celâl Nûri (1916). Amerika'da siyaset ve Amerika siyaseti. *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, 5, 99-102.
- Celâl Nûri (1917). Amerika'da din ve iman. *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, 11, 195-199.
- Celâl Nûri (1922). Amerika'da kadınlar. *Yarın*, 26, 18-20.
- Celâl Nûri (1997a). *Şimâl hatıraları* (İ. Demirci, Çevriyazı). Mavi Yayıncılık.
- Celâl Nûri (1997b). *Kutup musâhabeleri* (İ. Demirci, Çevriyazı). Mavi Yayıncılık.
- Cevad (1911a). Amerika mektupları. *Resimli Kitap*, 30, 534-536.
- Cevad (1911b). Amerika mektupları: Amerika kolejlerinde hayat. *Resimli Kitap*, 29, 382-386.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.): DH. MKT. 2062/41; HAT. 34/1681; HR. SFR.4. 631/59; HR. SFR.4. 874/93; İ. HR. 308/19621; Y. EE. 12/6.
- Çin Müslümanları (1908). *Beyanülhak*, 2, 14.
- Çin'de tıbaat (1882). *Mecmua-i Ebüzziya*, 25, 791-792.
- Ebubekir Râtib Efendi (1999). *Ebubekir Râtib Efendi'nin Nemçe sefaretnamesi* (A. Uçman, Yay. haz.). Kitapevi Yayınları.
- Edhem Nejad (2015a). Amerika'da Müslümanlar 1. M. E. Düздаğ (Ed.), *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e yakın tarihimizin belgesi 1908-1925 Sıratı müstakim mecmuası* (Cilt 4) içinde (sayı 82, yıl 1910. ss. 64-66). Bağcılar Belediyesi Yayınları.
- Edhem Nejad (2015b). Fransız usûl-i tahsîli ve zararlarımız. M. E. Düздаğ (Ed.), *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e yakın tarihimizin belgesi 1908-1925 Sıratı müstakim mecmuası* (Cilt 5) içinde (sayı 108. yıl 1910. ss. 62-63). Bağcılar Belediyesi Yayınları.
- Elli seneden beri Amerika (1886). *Mecmua-i Ebüzziya*, 50, 1576-1579.
- Emiraloğlu, P. (2016). *Geographical knowledge and imperial culture in the early modern Ottoman Empire*. Routledge – Taylor & Francis Group.
- Enginün, İ. (Haz.). (2013). *Abdülhak Hâmid'in hatıraları*. Dergâh Yayınları.
- Erhan, C. (2015). *Türk – Amerikan ilişkilerinin tarihsel kökenleri*. İmge Kitapevi Yayınları.
- Faik Sabri (2017). Avrupa hatıratından: dün ve bugün. A. Tekin & A. Z. İzgoer (Yay. haz.), *Resimli Kitap* (Cilt 1) (Sayı 1-6) içinde (sayı 1. yıl 1908. ss. 68-75). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Garbi Avustralya'nın makar-ı idaresi: Perth şehri (Tarih yok). *Servet-i Fünun*, 20, 236.
- Genç, H. & Bozkurt, İ. M. (2010). Osmanlı'dan Brezilya ve Arjantin'e emek göçü ve göçmenlerin sosyo-ekonomik durumu (1850-1915). *Marmara Üniversite İ.İ.B.F Dergisi*, 28(1), 71-103.

- Gökyay, O. Ş. (1993). Cihannümâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 7) içinde (ss. 541-542). TDV. Yayınları.
- H. S. (1913). Terakki yolları ve çareleri: Japonya nasıl terakki etti?. *İctihad*, 71, 1551-1553.
- Habibzade Ahmet Kemal (2021). *Hatıralar – Türkistan, Çin, Şanghay ve Rodos* (N. A. Özalp, Yay. haz.). Büyüyenay Yayınları.
- Hayrullah Efendi (2002). *Avrupa seyahatnamesi* (B. A. Gürsoy, Çevriyazı). T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hilekârlık yahud Avrupa-i medinî (1908). *Volkan*, 6, 1.
- Hindistan'da şûriş (1909). *Volkan*, 51, 4.
- İhsanoğlu, E. (Ed.). (2000). *Osmanlı coğrafya literatür tarihi* (Cilt 1). İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.
- İran Müslümanları (1908). *Beyanülhak*, 2, 14-15.
- İslam havadis: Japonya (1914). *İslam Mecmuası*, 1, 320.
- Kam, Ö. F. (2021). *Avrupa mektupları*. S. Ak (Haz.). Büyüyen Ay Yayınları.
- Kandiyeli Nusret Hilmi (1894a). İnsanlarda ihtilaf 13: Afrika'ya bir nazar. *Maarif*, 128, 378-379.
- Kandiyeli Nusret Hilmi (1894b). İnsanlarda ihtilaf 13: Afrika'ya bir nazar. *Maarif*, 129, 395-396.
- Karpat, K. H. (1985). The Ottoman emigration to America, 1860-1914. *International Journal of Middle East Studies*, 17(2). 175-209. <https://doi.org/10.1017/S0020743800028993>
- Kayacık, Z. (2025). Yeni Dünya'da Osmanlı izleri: Şilili Benedicto Chuaqui'nin hatıratında göç, kimlik ve uyum süreci. *History Studies*, 17(2), 437-455. <https://doi.org/10.9737/historystudies.1549855>
- Kutay, C. (2012). *47 gün – Sultan Abdülaziz'in Avrupa günlüğü*. ABM Yayınları.
- Mardin, Y. (1974). *Namık Kemal'in Londra yılları*. Milliyet Yayınları.
- Mehmed Fazlı (2008). *Afganistan'ın kalkınması için giden ilk Türk heyetinin gözlemleri – Afganistan'a seyahat* (A. Ahmetbeyoğlu (Yay. haz.). Selis Kitaplar.
- Mehmet Emin Efendi (2000). *İstanbul'dan Orta Asya'ya seyahat* (R. Akdemir, Yay. haz.). T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Mehmet Enisi (2008). *Bir denizcinin Avrupa günlüğü – Avrupa hatıratım* (N. A. Özalp, Yay. haz.). Kitapevi Yayınları.
- Mehmet Rauf (2022). *Genç Tanzimat paşazadesi Avrupa'da – Seyahatname-i Avrupa ve Avrupa lâyihası* (F. Turan, Yay. haz.). Timaş Yayınları.
- Mehmet Tefvîk (2024). *Abdülhamid Han devrinde yadigâr-ı Macaristan* (M. Z. Öner, Yay. haz.) Büyüyen Ay Yayınları.
- Mustafa bin Mustafa (2010). *Bir Osmanlı bürokratinin Uzakdoğu seyahati: Yemen-Hind-Çinhindi-Cava-Çin-Japonya* (A. Uçar, Yay. haz.). Çamlıca Yayınları.
- Mustafa Râkım (2018). İsviçre mektupları: Avrupa medeniyetinin iç yüzü. M. E. Düzdağ (Ed.), *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e yakın tarihimizin belgesi 1908-1925 Sebülürreşâd mecmuası* (Cilt 12) içinde (sayı 288. yıl 1914. ss. 38-40). Bağcılar Belediyesi Yayınları.
- Mustafa Sâmî Efendi (1996). *Avrupa risalesi* (R. Demir, Yay. haz.). Gündoğan Yayınları.
- Mühendis Faik (2006). *Türk denizcilerin ilk Amerika seferi – Seyahatnâme-i bahr-i muhit* (N. A. Özalp, Yay. haz.). Kitapevi Yayınları.
- Münif (1864). Amerika ahali-yi asliyyesi. *Mecmua-i Fünun*, 30, 208-216.
- Ömer Lütfi (2006). *Yüzyıl önce Güney Afrika – Ümit Burnu seyahatnamesi* (H. Yorulmaz, Yay. haz.). Kitapevi Yayınları.
- Resûlzâde Mehmed Emin (2017). Hayât-ı akvâm-ı İslâmiyye: İran nedir?. M. E. Düzdağ. (Yay. haz.), *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e yakın tarihimizin belgesi 1908-1925 Sebülürreşâd mecmuası* (Cilt 9) içinde (sayı 212. yıl 1912. ss.76-78). Bağcılar Belediyesi Yayınları.
- Sabev, O. (2024). Printing does matter: İbrahim Müteferrika and his contribution to geography and cartography in the Ottoman Empire. M. Ak & A. Üstüner (Yay. haz.), *Osmanlı İmparatorluğunda coğrafya ve kartografya* içinde (ss. 671-695). İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Samizâde Süreyya (2001). *Büyük Japonya* (A. E. Çınar, Yay. haz.). Kitapevi Yayınları.
- Sertel, Z. (1977). *Hatırladıklarım*. Gözlem Yayınları.
- Süleyman Şükrü (2013). *Seyahatü'l-kübra – Armağan-ı Süleymanî be-bargah-ı sultanî* (H. Mert, Yay. haz.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şahâbeddin, C. (2020). *Avrupa mektupları* (N. Şenol, Yay. haz.). Karbon Kitaplar.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi (2015). Âlem-i İslam: Afrika'da İslam. M. E. Düzdağ (Ed.), *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e yakın tarihimizin belgesi 1908-1925 Sırâtülmüstakim mecmuası* (Cilt 4) içinde (sayı 82. yıl 1910. ss.63-64). Bağcılar Belediyesi Yayınları.

- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi (2021). *İnsanlık âlemi – Akvâm-ı cihân* (A. T. Ömeroğlu (Yay. haz.). Büyüyen Ay Yayınları.
- Şehdi Osman Efendi (2011). *Rusya sefaretnamesi 1757-1758* (T. Polatçı, Yay. haz.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şirin, İ. (2009). *Osmanlı imgeleminde Avrupa*, Lotus Yayınları.
- Şirvanlı Ahmet Hamdi Efendi (1995). *Seyahatnâme – Hindistan, Svat, Afganistan* (F. R. Hürmen, Yay. haz.). Arma Yayınları.
- Turan, F. (Çev.). (2021). *Tanzimat bürokratinin modern sanayi toplumuna bakışı – Seyahatname-i Londra*. DBY Yayınları.
- Üç günde Yeni Dünya'dan Avrupa'ya seyahat (1886). *Mecmua-i Ebüzziya*, 52, 1662-1663.
- Üstüner, A. (2021). Avrupa coğrafyacılığının Osmanlı dünyasına intikali: Tercüme eserler. R. Şentürk vd. (Ed.), *İslâm'da medeniyet bilimleri tarihi* (Cilt 2) içinde (ss. 91-121). İbni Haldun Üniversitesi Yayınları.
- Vahdeti (1909). İran müctehidlerine. *Volkan*, 57, 1-2.
- Yalman, A. E. (2024). *Yakın tarihte gördüklerim ve geçirdiklerim (Cilt 1): 1888-1918*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Yeniçşmeli Hâfız Faik Efendi (2014). *İstanbul'dan Bombay'a Osmanlı Fırkateyni'nin keşif seyahati* (A. Ergun Çınar, Yay. haz.). Kitapevi Yayınları.
- Yeşil, F. (2011). *Ebubekir Râtib Efendi- Aydınlanma çağında bir Osmanlı katibi (1750-1799)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yirmisekiz Mehmet Çelebi (2006). *Paris'te bir İstanbul sefiri – Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa seyahatnamesi* (Ş. Rado, Yay. haz.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.